

Angela Bajorek

 <https://orcid.org/0000-0002-9296-9753>

 angela.bajorek@uken.krakow.pl

Joanna Dybiec-Gajer

 <https://orcid.org/0000-0002-5349-6842>

 joanna.dybiec-gajer@uken.krakow.pl

UNIwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

 <https://ror.org/030mz2444>

Strategie, adaptacje, rekontekstualizacje: pierwszy polski i angielski przekład powieści „Emil und die Detektive” Ericha Kästnera

 <https://doi.org/10.15633/tes.11301>

ABSTRAKT

Strategie, adaptacje, rekontekstualizacje: pierwszy polski i angielski przekład powieści „Emil und die Detektive” Ericha Kästnera

Niniejszy artykuł jest próbą zestawienia ze sobą dwóch pierwszych przekładów książki dla dzieci Ericha Kästnera „Emil und die Detektive” z roku 1929 na język polski oraz angielski. „Emil” był czterokrotnie tłumaczony na te języki, przy czym pierwsze przekłady ukazały się już w 1930 roku. Przekład polski wykonał Dawid Lazer, a amerykański May Masee. Celem niniejszej analizy jest zbadanie dominujących strategii tłumaczeniowych zastosowanych w pierwszych przekładach, ze szczególnym uwzględnieniem ich adaptacyjnego charakteru i stopnia widzialności tłumacza. Analiza pokazuje, że mimo prawie jednoczesnego ukazania się drukiem, omawiane przekłady realizują radykalnie odmienne globalne strategie tłumaczeniowe, adaptacyjną (Lazer) i egzotyzująco-dokumentującą (Masee). Ponadto analiza ujawnia, że pierwsze polskie tłumaczenie istnieje w dwóch różnych wersjach, które wykazują różnice semantyczne, stylistyczne i ideologiczne.

SŁOWA KLUCZOWE: przekład literatury dziecięcej, retranslacje, Erich Kästner, „Emil i detektywi”

ABSTRACT

Strategies, adaptations, recontextualisations: the first Polish and English translation of Erich Kästner's novel “Emil und die Detektive”

This paper discusses and compares the first Polish and English translations of Emil Kästner's children's novel “Emil und die Detektive” (1929). “Emil” was translated four times into Polish and English, with the first translations, by Polish Jew Dawid Lazer and American May Masee respectively, published already in 1930. The goal of the ensuing analysis is to investigate the dominant translation strategies employed in the earliest translations, with focus on their adaptive character and the degree of translator's visibility. The analysis shows that the two translations follow radically different global translation strategies, cultural context adaptation (Lazer) and source text orientedness (Masee). In addition, the analysis reveals that the first Polish translation exists in two different editions, which exhibit considerable semantic and ideological differences.

KEYWORDS: translation of children's literature, retranslation, Erich Kästner, “Emil and the detectives”

Celem artykułu jest analiza pierwszego polskiego i angielskiego przekładu powstałej w roku 1928 powieści detektywistycznej *Emil und die Detektive* Ericha Kästnera. Niemiecki pisarz stworzył jeszcze wiele innych książek dla dzieci, jednakże żadnej z nich nie udało się w takim stopniu powtórzyć międzynarodowego sukcesu pierwszej powieści. Została przełożona na ok. 60 języków (w tym indonezyjski, japoński, gruziński, hebrajski, turecki, ukraiński, koreański, azerbejdżański)¹. Nierzadkim przypadkiem jest występowanie powieści Kästnera jako serii tłumaczeniowych, czyli wielokrotnych, ponownych retranslacji tego samego utworu (np. w języku czeskim, słowackim, tureckim czy węgierskim). Taka sytuacja dotyczy również przekładów na angielski i polski. Chociaż to języki i kultury o odmiennych uwarunkowaniach i zakresie oddziaływania – globalna *lingua franca* i język „małej literatury” – to przekładowa historia *Emila i detektywów* w obu językach obfituje w zaskakujące paralele. Zarówno polska, jak i angielska seria tłumaczeniowa składają się z czterech elementów, a oba pierwsze przekłady powstały bardzo szybko i w zbliżonym, jeśli nie tym samym, czasie, bo zaledwie dwa lata po ukazaniu się oryginału w 1930 roku². Co więcej, są to jedne z najwcześniejszych przekładów *Emila* na świecie, obok wersji węgierskiej. W niedługim czasie po ich publikacji ukazały się drukiem przekłady wewnątrzjęzykowe w formie tak zwanych dydaktyzacji powieści przeznaczonych do wykorzystania w nauce języka niemieckiego: amerykańska w 1933 i polska w 1935 roku³. Taki splot losów przekładowych i równoległe otwarcie dwóch odmiennych kultur na powieść detektywistyczną dla młodego odbiorcy niemieckiego pisarza skłaniają do porównań i pytań.

1 Por. E. O'Sullivan, *Erich und die Übersetzer. Eine komparatistische Analyse der Übersetzungen von Kästners Kinderromanen*, w: *Erich Kästners weltweite Wirkung als Kinderschriftsteller*, Hrsg. B. Dolle-Weinkauff, H.-H. Ewers, Frankfurt am Main, s. 85.

2 Edycje pierwszego polskiego przekładu *Emila i detektywów* autorstwa Dawida Lazera ukazywały się bez podania daty wydania.

3 Zob. *Emil und die Detektive*, revised edition L. L. Stroebe, R. J. Hofrichter, Holt, New York 1933 oraz *Emil und die Detektive*, oprac. M. Heroldowa, Lwów–Warszawa 1935 (Biblioteczka Niemiecka. Seria 2, 45).

Literatura przedmiotu poświęcona przekładom *Emila i detektywów* jest dość szeroka. Najpełniejszy ogląd recepcji powieści w różnych obszarach językowych na całym świecie daje monografia *Erich Kästners weltweite Wirkung als Kinderschriftsteller*⁴. Anglojęzyczne przekłady analizowała i opisywała zasłużona badaczka literatury dziecięcej Gillian Lathey⁵, a ostatnio także Leah Gerber⁶, która anglojęzyczną serię tłumaczeniową badała w ujęciu hipotezy retranslacyjnej Antoine’a Bermana⁷. Na tym tle przekładoznawcza literatura przedmiotu poświęcona polskim tłumaczeniom nie jest nazbyt obszerna i pozostawia przestrzeń do dalszych badań. Polskim przekładom *Emila* poświęcano uwagę głównie na marginesie recepcji literatury dziecięcej Kästnera jako takiej (Frużyńska, Hałub)⁸ lub samego *Emila* (Ratajczak)⁹ oraz w kontekście tłumaczenia nazw własnych (Ślowski)¹⁰, a także ostatnio w ujęciu literaturoznawczym (Bajorek)¹¹.

Niniejszy artykuł stanowi pierwsze opracowanie porównawcze analizujące przekłady *Emila* na języki angielski i polski. Skupia się na badaniu najstarszego ogniwa serii translatorskich w obu tych językach, ponieważ jego analiza pozwala zaobserwować pierwotne mechanizmy transferu międzykulturowego oraz chwytów adaptacyjne stosowane w warunkach braku wcześniejszych

4 *Erich Kästners weltweite Wirkung als Kinderschriftsteller*, Hrsg. B. Dolle-Weinkauff, H.-H. Ewers, Frankfurt am Main 2002.

5 G. Lathey, „What a funny name!”: Cultural transition in versions of Erich Kästner’s „Emil and the detectives”, w: *Turning the page: Children’s literature in performance and the media*, eds. F. M. Collins, J. Ridgman, Bern 2006, s. 115–132.

6 L. Gerber, *Fourth time lucky? Retranslations of Erich Kästner’s „Emil und die Detektive”*, „Perspectives” 2024, <https://doi.org/10.1080/0907676X.2023.2282010>.

7 A. Berman, *La retraduction comme espace de traduction*, „Palimpsestes” (1990) no. 4, s. 1–7.

8 J. Frużyńska, *Osiemdziesiąt pięć lat z Emilem Tischbeinem*. Polska historia książek dla dzieci Ericha Kästnera – edycje, ilustracje, komentarze, „Orbis Linguarum” 48 (2018), s. 257–272; M. Hałub, *Bücher für alle von 9 bis 99. Erich Kästners kinderliterarisches Werk in Polen*, w: *Erich Kästners weltweite Wirkung als Kinderschriftsteller*, s. 188–199.

9 M. Ratajczak, *Erich Kästner, Emil i detektywi. Zwiastun nowej jakości w literaturze dla dzieci i młodzieży*, w: *Arcydzieła literatury niemieckojęzycznej. Szkice – komentarze – interpretacje*, t. 2, red. E. Białek, G. Kowal, Wrocław 2011, s. 137–145.

10 J. Ślowski, *Das Problem der Übersetzung von Namen am Beispiel des Kinderromans „Emil und die Detektive” von Erich Kästner*, „Studia Translatorica” 4 (2013), s. 315–325.

11 A. Bajorek, *Warum Berlin in Afrika liegt – befremdliche Interkulturalität. Zur polnischen Übersetzung von Erich Kästners „Emil und die Detektive”*, w: *Neue Forschungsparadigmen in der Übersetzungswissenschaft*, Hrsg. A. D. Kubacki, P. Sulikowski, Göttingen 2025, s. 183–196 (*Translation Landscapes – Internationale Schriften zur Übersetzungswissenschaft*, 9).

wzorców. Takie badanie umożliwia także identyfikację potencjalnych przesunięć semantycznych, ideologicznych czy estetycznych, które mogą znacząco wpłynąć na odbiór dzieła i kształtować podstawowe ramy recepcji w kulturze przyjmującej. W kontekście historii przekładu pierwsze ogniwa serii mają zatem kluczowe znaczenie dla rekonstrukcji trajektorii rozwoju recepcji danego utworu w obcych kulturach literackich. Artykuł podejmuje pytania badawcze dotyczące dominujących strategii translatorskich zastosowanych w najstarszych przekładach oraz kwestii widzialności pierwszych tłumaczy.

Pierwszy polski przekład powieści „Emil i detektywi” — David Lazer (1930)

Pierwsze wydanie *Emila i detektywów*, z niezmienną w stosunku do oryginału okładką i ilustracjami niemieckiego ilustratora Waltera Triera, ukazało się w roku 1930¹² w powstałym zaledwie trzy lata wcześniej krakowskim wydawnictwie Księgarnia Powszechna¹³. Ponieważ większość oferty wydawniczej stanowiła literatura obca, oficyna współpracowała z licznymi tłumaczami. Najwięcej druków z języka niemieckiego przełożył Marceli Tarnowski (1899–1944)¹⁴, który zasłynął tłumaczeniami literatury dziecięcej, głównie *Baśni* braci Grimm, jednakże przekład *Emila* powierzono nieznacznemu młodszemu Dawidowi Lazerowi (1902–1974). Chociaż miał wszelkie warunki ku temu, żeby zostać wybitnym tłumaczem, przekładem literatury zajmował się dorywczo¹⁵, a tłumaczenie *Emila i detektywów* wydaje się jedynym, jakie wykonał dla młodego odbiorcy.

12 Taką datę pierwszego wydania podają E. Połczyńska, C. Załubska, *Bibliografia przekładów z literatury niemieckiej na język polski 1800–2000*, t. 2: 1919–1939, Poznań 2010, s. 83. Odnotowuje ona również kolejne dwa wydania z roku 1933 i 1939. Do wydania z roku 1930 nie udało się dotrzeć.

13 Por. M. Pieczonka, *Wydawcy literatury pięknej w Krakowie w latach 1918–1939*, w: *Kraków–Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 6, cz. 1, red. J. Jarowiecki, Kraków 2003, s. 121–125.

14 Por. M. Pieczonka, *Wydawcy literatury pięknej*, s. 125.

15 W Izraelu Lazer przełożył na hebrajski *Mitologię* Jana Parandowskiego. Kulisy powstania przekładu przybliży Elżbieta Kossewska. Zob. E. Kossewska, *Hebrajski przekład „Mitologii”*. *Listy Jana Parandowskiego, Dawida Lazera i Dawida Ben Guriona*, „Pamiętnik Literacki” (2018) z. 2, s. 183–207.

Dawid Lazer¹⁶ urodził się w Krakowie w rodzinie żydowskiej oddanej sprawom naukowym, religijnym i społecznym. Jego ojciec, Szymon Menachem, był wybitnym dziennikarzem, uczonym i hebraistą, redaktorem licznych ukazujących się w Galicji po hebrajsku tytułów prasowych. Redagował między innymi jedno z pierwszych hebrajskich czasopism dla dzieci, ilustrowany „Olam Katam” („Mały Świat”). Był także współautorem słownika niemiecko-hebrajskiego (1927). Opisując dzieciństwo jego syna, zwanego przez najbliższych Dunkiem, Elżbieta Kossewska podkreśla:

Dawid wyszedł z domu przesiąkniętego troską o sprawy narodowe Żydów, domu pełnego ludzi, spotkań pisarzy, dziennikarzy, pedagogów i niekończącej się korespondencji ojca z czytelnikami, ośrodkami myśli żydowskiej na świecie, wybitnymi pisarzami¹⁷.

Z takim zapleczem intelektualnym i „niepohamowaną radością pisania” nie dziwi, że Lazer, który początkowo planował pracować jako nauczyciel, poszedł ścieżką zbliżoną do ojca, zostając dziennikarzem i pisarzem. Wybuch drugiej wojny światowej wymógł na rodzinie emigrację. Ponieważ już w trakcie studiów rozważał wyjazd do Erec Israel, dla Lazera kierunek wyjazdu mógł być tylko jeden: Palestyna.

Wrażliwość i kultura literacka oraz wyniesiona z domu i rozwijana w czasie studiów oraz życiowych wędrówek wielojęzyczność powodowały, że miał predyspozycje do bycia świetnym tłumaczem. Lazer znał biegle hebrajski, jidysz, polski, perski, rosyjski, niemiecki, arabski, angielski i francuski¹⁸. Pisząc w 1939 roku do Martina Bubera z prośbą o tekst do „Nowego Dziennika”, zapewniał: „Artykuł może być pisany w dowolnym języku – gwarantuję nieskazitelny przekład”¹⁹. Chagall, z którym Lazer korespondował (w jidysz), tak wyraził się o jego twórczości własnej: „Ach, szkoda, że nie jestem znawcą hebrajskiego, ale pamiętam Pański miękki styl. [...] ma Pan zawsze coś do powiedzenia i to jak do powiedzenia”²⁰.

16 Sylwetkę Lazera opisuje szczegółowo Kossewska. Zob. E. Kossewska, *Marc Chagall – Dawid Lazer. Listy*, Warszawa 2018, s. 15–23; E. Kossewska, *Hebrajski przekład „Mitologii”*, s. 184–191.

17 E. Kossewska Elżbieta, *Marc Chagall – Dawid Lazer*, s. 16.

18 E. Kossewska Elżbieta, *Marc Chagall – Dawid Lazer*, s. 21–22.

19 Por. E. Kossewska Elżbieta, *Marc Chagall – Dawid Lazer*, s. 22.

20 E. Kossewska Elżbieta, *Marc Chagall – Dawid Lazer*, s. 103.

Kiedy Lazer tłumaczył *Emila i detektywów*, związany był z Uniwersytetem Jagiellońskim, gdzie pisał rozprawę doktorską poświęconą orientalizmowi w polskiej literaturze romantycznej, a także z zajmującym poczesne miejsce na krakowskim rynku prasowym polskojęzycznym, syjonistycznym „Nowym Dziennikiem”, gdzie początkowo pracował jako tłumacz tekstów z jidysz na polski, a od 1934 roku jako redaktor naczelny. Wydawca określił drugie wydanie powieści jako „autoryzowany wolny przekład D. LAZERA” [1933], natomiast kolejne opatrzył adnotacją „przełożył i opracował D. Lazer” [1939], co wskazuje na swobodę interpretacyjną pozostawioną tłumaczowi. Porównanie obu wydań pokazuje, że nie są identyczne i zawierają szereg zmian nie tylko natury edytorskiej, wynikającej z reformy ortografii z 1936 roku.

Co ciekawe, przekłady kolejnych powieści Kästnera dla dzieci wydanych przez tę samą oficynę sygnowane są już nazwiskami innych tłumaczy. Kontynuację przygód nastoletniego już chłopca o zmienionym w stosunku do oryginału tytule *Emil nad morzem. O Emilu i detektywach opowieść druga*, 1937 (niem. *Emil und die drei Zwillinge*, 1935) tłumaczyła żona Dawida, Hanna Lazerowa, a *Kruszynkę i Antosia*, 1935 (niem. *Pünktchen und Anton*) wspomniany Marceł Tarnowski. W latach trzydziestych w Polsce wydano również jidyszowe przekłady *Emila: Emil un di detektivn* (1935) oraz *Emil un di dray tsvilingen* (1938) w tłumaczeniu Mojsze Tajchmana.

Kolejne przekłady powieści *Emil i detektywi* ukazały się w Polsce już po II wojnie światowej i wyszły spod pióra Juliusza Stroynowskiego w 1957 roku oraz Leonii Gradstein w 1980 roku. Dopiero trzydzieści lat później (2010) ukazało się kolejne wydanie *Emila i detektywów* w tłumaczeniu Karoliny Kuszyk. W sumie w obiegu czytelnictwa w Polsce dostępne są cztery przekłady powieści *Emil und die Detektive* Ericha Kästnera.

Pierwszy angielski przekład powieści „Emil i detektywi” — May Masee (1930)

Pierwsze anglojęzyczne wydanie pt. *Emil and the detectives* ukazało się w 1930 roku w Nowym Jorku, w przekładzie May Masee (1881–1966), jednej z najbardziej wpływowych redaktorek książek dla dzieci w ówczesnych Stanach Zjednoczonych. Urodzona w Chicago swoje życie zawodowe związała z bibliotekarstwem, a jej pasją i powołaniem stała się praca z książką dla dzieci. W 1913 roku została redaktorką „Booklist”, wydawnictwa Stowarzyszenia

Bibliotek Amerykańskich (ALA), co pozwoliło jej nawiązać liczne kontakty z wydawcami i autorami. W 1922 roku otrzymała zaproszenie do utworzenia i prowadzenia działu książki dziecięcej w jednym z największych amerykańskich wydawnictw, Doubleday, Page and Company, a od 1932 roku kierowała podobnym działem w Viking Press, z którym związana była prawie przez trzy dekady. Wywarła ona znaczący wpływ na podniesienie standardów książki dla młodego odbiorcy w USA. Działalność translatorska miała w zawodowej biografii May Masee charakter marginalny, stanowiąc subtelne dopełnienie jej kluczowej roli redaktorki i promotorki książki dziecięcej.

W skali makro amerykański przekład odróżnia od polskiego traktowanie paratekstów. Po pierwsze, w przeciwieństwie do przekładu Lazera, w którym nie występują uwagi od tłumacza ani wydawnictwa, zawiera notkę o niemieckich imionach bohaterów, w której tłumaczka omawia ich znaczenie i wymowę, jak i przedstawia zarys strategii tłumaczeniowej, polegającej na przeniesieniu imion bohaterów bez modyfikacji do tekstu angielskiego. Po drugie, pominięta zostaje metarefleksyjna część przedmowy odautorskiej, zatytułowana *Die Geschichte fängt noch gar nicht an* (Historia jeszcze się nie zaczęła), w której dowcipnie zostało wytłumaczone powstanie powieści²¹.

Pozostałe anglojęzyczne przekłady to brytyjskie Margaret Goldsmith (1931) i Eileen Hall (1959) oraz najnowszy pióra amerykańskiego tłumacza W. M. Martina z 2007 roku. Warto zaznaczyć, że przekład May Masee był wielokrotnie wznawiany, z mniejszymi bądź większymi modyfikacjami.

Imię własne głównego bohatera, Emila Tischbeina

Nazwy własne, w tym imiona, stanowią ważny obszar refleksji przekładoznawczej, a sposób ich tłumaczenia traktowany jest jako papierek lakmusowy na określenie strategii tłumaczeniowej. Eliza Pieciul-Karminińska, poznańska germanistka i tłumaczka, podkreślając znaczenie i rolę imion, opowiada się za ich wiernym odwzorowywaniem w przekładach literatury dla dzieci i młodzieży. Jej zdaniem imiona służą z jednej strony nazwaniu bohaterów, „co nie jest dalekie od prawdziwego nazewnictwa”, z drugiej zaś mogą być postrzegane „jako

²¹ Warto zaznaczyć, że przedmowa Kästnera zawarta jest w wydaniu: E. Kästner, *Emil and the detectives*, transl. M. Masee, il. W. Trier, Doubleday, Garden City–New York (1930) 1948.

środek stylistyczny służący budowaniu realistycznej atmosfery”²². W niniejszym artykule analizie poddane zostały wybrane nazwy własne w kontekście ich roli jako wskaźników strategii tłumaczeniowej przyjętej przez tłumacza. Celem analizy jest ukazanie, w jaki sposób decyzje podejmowane w zakresie przekładu nazw własnych mogą świadczyć o dominujących tendencjach translatorskich oraz preferencjach tłumacza w zakresie transferu międzykulturowego.

Imię dziecięcego bohatera w utworze Kästnera nie jest przypadkowe, a jego wybór zostaje wyjaśniony jeszcze przed pierwszym rozdziałem, w przedmowie autora pt. *Historia jeszcze się nie zaczęła*. W poszukiwaniu inspiracji Erich Kästner, przyjmujący funkcję narratora, kładzie się na podłodze, by spojrzeć na świat z perspektywy podobnej do dziecięcej. Zmiana punktu widzenia sprawia, że świat „przybiera zupełnie inne oblicze”²³. Jako pierwszoosobowy narrator Kästner tak opisuje swój salon od dołu: „Widzi się nogi krzeseł, domowe pantofle, kwiatki na dywanie, popiół z papierosów, kłębki kurzu, nogi stołowe”²⁴, które zresztą próbuje policzyć. Podczas tych obserwacji wpada na nazwisko swojego bohatera. Zatem w kontekście powieści można je skategoryzować jako nazwę odapelatywną, sugestywną.

W języku niemieckim charakterystyczne nazwisko jest rzeczownikiem politym, *Tischbein* oznacza nogę stołu (pl. noga stołowa; Emil Stołowa-Noga), a w pierwszym przekładzie na język polski i angielski przybiera ono następującą formę:

Kästner (1929)	Lazer [1933/1939]	Massee (1930)
Emil Tischbein	Emil Nodzyński	Emil Tischbein

W pierwszym przekładzie Dawida Lazera mamy do czynienia – używając określenia Emer O’Sullivan – z przekładem adaptującym lub naturalizującym, w którym elementy obce zastępowane są elementami kultury własnej tłumacza²⁵. Zakończona na -ski nazwisko nobilituje jego właściciela, chociaż w oryginale celowo podkreśla prostotę chłopaka z Neustadt, który musi odnaleźć się w wielkiej metropolii. W pierwszym przekładzie angielskim, pozbawionym

22 E. Pieciul, *Literarische Personennamen in deutsch-polnischer Translation*, Frankfurt am Main 2003, s. 168.

23 E. Kästner, *Emil i detektywi*, tłum. D. Lazer, Kraków [1939], s. 16.

24 E. Kästner, *Emil i detektywi*, tłum. D. Lazer, Kraków [1939], s. 16.

25 Zob. E. O’Sullivan, *Erich und die Übersetzer*, s. 91.

wyjaśniającego wstępu autora, nazwisko głównego bohatera traci swoje umocowanie w tekście i przestaje być nazwą znaczącą. Wyjątek stanowi żart związany z przekręceniem nazwiska przez policjanta Lurje, który w angielskim przekładzie nie jest bezpośrednio dostępny dla czytelnika bez znajomości języka niemieckiego (Tischbein-Stuhlbein-Fischbein-Überbein, u Lazera: Nodzyński-Chodzyński-Bociński-Knociński [1933] i Nodzyński-Chodzyński-Rodzyński-Bodzyński [1939]). Zachowując oryginalną formę nazwiska, czyli poprzez transliterację, amerykańska tłumaczka realizuje strategię egzotyzacji i nakierowania czytelnika w stronę tekstu wyjściowego. Obie przyjęte przez pierwszych tłumaczy odmienne strategie zastosowane zostają także w odniesieniu do miejsca akcji powieści.

Lokalizacja fabuły

Berlin nieprzypadkowo został wybrany na miejsce akcji powieści, gdyż po zakończeniu I wojny światowej miasto stało się politycznym, gospodarczym i kulturowym centrum Niemiec.

Klaus Kordon opisuje niemiecką metropolię w biografii Kästnera jako „centrum intelektualne” i wyjaśnia: „Nigdzie na świecie nie ma więcej teatrów, kabaretów i scen podmiejskich. [...] Wielu najważniejszych pisarzy i dziennikarzy mieszka i pracuje w tym mieście, gdzie codziennie ukazują się sto różnych gazet i czasopism, a swoje siedziby mają prawie wszystkie największe wydawnictwa”²⁶. Wielkim atutem Berlina jest fakt, iż niemiecka wytwórnia filmowa UFA produkuje w niedalekim Babelsbergu swoje filmy – w roku 1931 nakręcając jeden z najważniejszych wczesnych niemieckich filmów dźwiękowych, pierwszą filmową adaptację *Emila i detektywów*, do której scenariusz napisał światowej sławy Billy Wilder²⁷, mistrz kina z Suchoj Beskidzkiej. Nic więc dziwnego, że wielu autorów książek dla dzieci i młodzieży wybiera Berlin jako miejsce akcji swoich książek²⁸. Nie inaczej było w przypadku Ericha Kästnera, który osadza akcję powieści w tej dynamicznej i fascynującej metropolii.

26 K. Kordon, *Die Zeit ist kaputt. Die Lebensgeschichte des Erich Kästner*, Weinheim–Basel 1994, s. 62.

27 *Emil und die Detektive*, 1931, film fabularny, reż. G. Lamprecht, scenariusz B. Wilder, https://www.filmportal.de/film/emil-und-die-detektive_a4a93cce49f1495286c19073e0b27c67 (28.11.2024).

28 Między innymi Carl Dantz w *Peter Stoll* i Wolf Durian w *Kai aus der Kiste*.

Znakiem rozpoznawczym Kästnera jest fakt sytuowania akcji nie w egzotycznych miejscach i krajach, ale w znajomym dla dzieci otoczeniu. Biograf Kästnera Sven Hanuschek podsumowuje ten fakt: „Wiele dzieł Ericha Kästnera z tego okresu, od wierszy i powieści dla dzieci *Emil i detektywi* (1929) po *Fabiana* (1931), jest pod silnym wpływem jego wielkomiejskich doświadczeń”²⁹. Pochodzący z Drezna pisarz spędził w Berlinie semestr studiów w 1921 roku i zdecydował się na przeprowadzkę w 1927, aby pracować jako krytyk teatralny i wolny strzelec dla gazet i czasopism.

Komparatystka Emer O’Sullivan opisuje wielkie trudności, z którymi borykało się wielu tłumaczy w odniesieniu do przeszłości historycznej miasta i wielokrotnych przekładów *Emila i detektywów* na ten sam język. W przypadku tej książki mamy bowiem do czynienia zarówno z problemem miejsca, jak i czasu. Niektórzy tłumacze przenieśli akcję do stolicy własnego kraju. Tło kulturowe wydaje się nie mieć znaczenia, jednak świadomość tego, jak ważny był Berlin dla Kästnera, powinna skłonić tłumaczy do jak najściślejszego trzymania się niemieckiej lokalizacji.

Fabula powieści koncentruje się wokół historii detektywistycznej. Dwunastoletni Emil Tischbein podróżuje samotnie z małego rodzinnego miasteczka Neustadt, aby odwiedzić babcię i kuzynkę Pony Hütchen w tętniącej życiem metropolii – Berlinie. Matka Emila daje synowi 140 marek z oszczędności domowych, aby wesprzeć finansowo babcię. Pieniądze te zostają mu skradzione przez współpasażera w przedziale pociągu, więc Emil postanawia ścigać złodzieja na własną rękę³⁰. Rozpoczyna się wspólny z grupą berlińskich chłopców pościg przez miasto, począwszy od dworca Zoo.

29 S. Hanuschek, *Erich Kästner*, Reinbek bei Hamburg 2004, s. 41.

30 Ponieważ Emil niedawno wymalował czerwony nos i wąsy na pomniku Wielkiego Księcia Karola w swoim rodzinnym mieście, na czym przyłapał go ochroniarz Jeschke, nie ma odwagi powiadomić policji o kradzieży.

W analizowanych pierwszych tłumaczeniach konkretne toponimy potraktowane zostają w odmienny sposób.

Kästner (1929)	Lazer [1933/1939]	Massee (1930/1965) ³¹
Neustadt Berlin Bahnhoff Zoo	Nowe Miasto Kraków Kraków Podgórze	Neustadt Berlin Zoo Station

Powyższe zestawienie uwypukla osadzenie w przekładzie Lazera miejsca akcji w Krakowie, choć nielogiczna wydaje się analogia berlińskiego przystanku Ogrodu Zoologicznego do krakowskiej dzielnicy Podgórze, w której próżno szukać ważnego węzła komunikacyjnego, w tym stacji linii metra oraz nieodległego Ogrodu Zoologicznego założonego w 1844.

W tramwaju numer 177 Emil obserwuje gorączkowe, hałaśliwe i niebezpieczne miasto, tętniące życiem i gęsto zaludnione. W polskim przekładzie tak opisana zostaje atmosfera miejskiej dżungli: „I ze wszystkich stron tramwaje, pojazdy, autobusy! Na wszystkich rogach sprzedawcy gazet. Wspaniałe okna wystawowe z kwiatami, owocami, książkami, złotymi zegarkami, ubraniami i jedwabną bielizną. I wysokie, wysokie domy. Więc to był Kraków”³². Podróż Emila ma u Lazera bardzo starannie opracowaną topografię³³. Emil rozpoznaje obcy mu Kraków nie po typowym dla Berlina trzycyfrowym numerze linii tramwajowej, ale dzięki linii numer 6³⁴. W latach trzydziestych XX wieku Kraków liczył około 210 tys. mieszkańców, a Berlin ponad 4 332 800³⁵ osób zamieszkałych w dwudziestu dzielnicach. Polski tłumacz, który urodził się w 1902 roku w Krakowie, zdawał sobie sprawę z tej zasadniczej różnicy. Choć w tym kontekście stwierdzenie narratora, że krakowianie w niewielkim stopniu interesują się losem chłopca, nie oddaje potęgi i wielkości niemieckiej metropolii liczącej ponad cztery miliony mieszkańców.

Odbiór wielkomiejskiego zgiełku i potęgi miasta pokazany jest także w dialogu pani Wirth, jednej z klientek matki, która ma nadzieję, że chłopiec polubi

31 E. Kästner, *Emil and the detectives*, transl. M. Massee, il. W. Trier, 2nd printing, Scholastic, New York (1930) 1965.

32 E. Kästner, *Emil i detektywi*, s. 105–106.

33 Por. J. Frużyńska, *Osiemdziesiąt pięć lat z Emilem Tischbeinem*, s. 261.

34 C. Brzoza, *Kraków między wojnami*. *Kalendarium 28 X 1918–6 IX 1939*, Kraków 1998, s. 223–233.

35 Zob. *Bevölkerungsentwicklung in Berlin*, https://berlingeschichte.de/stadtentwicklung/texte/4_13_bvoelent.htm (01.07.2024).

Berlin: „Das ist was für Kinder. [...] So ein Rummel! Da gibt es doch wirklich Straßen, die nachts genauso hell sind wie am Tage. Und die Autos!”³⁶ („To coś dla dzieci. [...] Co za zgiełk! Tam naprawdę są ulice, które są tak samo jasne w nocy, jak w dzień. I te samochody!”). W swoim tłumaczeniu Lazer zmienia tę perspektywę głośniego i nowoczesnego miasta, tętniącego życiem również w nocy, interpretując miasto jako „raj dla dzieci”³⁷.

Należy podkreślić, że w Krakowie nie było wówczas tak dobrze rozwiniętej sieci komunikacyjnej. Miasto posiadało zaledwie sześć linii tramwajowych³⁸, podczas gdy Berlin miał ich ponad 90, niemniej historyczny Kraków został przedstawiony w sposób majestatyczny. Lazer rezygnuje jednak z piętrowych autobusów, które nigdy nie zaistniały w polskim mieście, i usuwa przymiotnik odnoszący się do nowoczesnej formy pojazdu, a samochody posiadają krakowskie tablice rejestracyjne. Nazwy ulic w wersji Lazera są zaadaptowane (plac Mariacki, Mały Rynek, ulica Rakowicka, Basztowa), podczas gdy w pozostałych polskich tłumaczeniach pozostają one niezmienione lub nie w pełni przetłumaczone.

Lazer przenosi akcję do Krakowa ze wszystkimi tego konsekwencjami. Piękna i szeroka Kaiserallee staje się ulicą Starowiślną, zaś Schumannstrasse 15 staje się ulicą Topolową 15 w pobliżu parku Strzeleckiego, który w oryginale prezentuje się jako most Weidendammer na Szprewie. Nieprzypadkowo na miejsce akcji Kästner wybrał prestiżową Kaiserallee: autor napisał swoją powieść w berlińskiej kawiarni dla artystów Café Josty przy Kaiserallee w 1929 roku, sam w tym czasie mieszkał zaledwie kilka metrów dalej, przy Pragerstraße 17. Interesujące są również różne preferencje gastronomiczne. W berlińskiej kawiarni z powieści Kästnera pije się jasne piwo i pali papierosy. Polscy czytelnicy dowiadują się natomiast, że podejrzany mężczyzna nie pije napojów alkoholowych, lecz czarną kawę³⁹. Można przypuszczać, że fakt ten związany jest nie tylko z tabuizacją spożywania alkoholu w polskiej literaturze dla dzieci (w wyd. z 1933 roku „drab [...] pije piwo jasne”, s. 116). Nie bez znaczenia jest funkcjonowanie w tym czasie w Krakowie licznych klimatycznych kawiarni literackich

36 E. Kästner, *Emil und die Detektive*, [1933], s. 30.

37 E. Kästner, *Emil i detektywi*, s. 44.

38 Zob. 1930, *Plan sieci tramwajowej i autobusowej krakowskiej miejskiej kolei elektrycznej w Krakowie*, [https://dawnemapykrakowa.pl/map/1930-plan-sieci-tramwajowej-i-autobusowej-krakowskiej-miejskiej-koleji-eklektrycznej-w-krakowie/#14/50.0660/19.9463/1930a_Krakow-osm_podklad_czb\(01.07.2024\)](https://dawnemapykrakowa.pl/map/1930-plan-sieci-tramwajowej-i-autobusowej-krakowskiej-miejskiej-koleji-eklektrycznej-w-krakowie/#14/50.0660/19.9463/1930a_Krakow-osm_podklad_czb(01.07.2024)).

39 Zob. E. Kästner, *Emil i detektywi*, [1939], s. 124.

(np. najstarsza krakowska kawiarnia secesyjna – Jama Michalika – powstała już w 1895 roku)⁴⁰.

Kästner (1929)	Lazer [1933/1939]	Massee (1930/1965)
Nollendorfplatz Schumannstraße Trautenaustraße Café Josty am Kaiserallee	plac Matejki Topolowa <i>opuszczenie</i> kawiarnia na końcu Staro- wiślnej	Nollendorf Place Schumann Street Trautenu Street Café Josty on Kaiser Avenue

Innym przykładem adaptacji krakowskiego tłumacza jest wprowadzenie waluty w złotówkach i w konsekwencji kradzieży w pociągu 140 złotych, a nie marek niemieckich. W wydaniu z 1930 roku niewielki oddział banku Commerz und Privatbank staje się Polskim Bankiem Handlowym, z polskim szyldem w oknie. Klienci banku mogą wymienić 10-złotowy banknot (a nie 10-markowy) na grosze. Lokalnego kolorytu przydaje obraz hotelu przy Nollendorfplatz w Berlinie, który znalazł swoją nową lokalizację w Krakowie przy placu Matejki.

Sprytny kasiarz z Hanoweru⁴¹ zostaje ostatecznie złapany dzięki uczniowi szkoły średniej Emilowi Tischbeinowi. W nagrodę otrzymuje on tysiąc złotych, a dziennikarz Erich Kästner pisze o nim obszerny artykuł w gazecie pod niezmiennym w żadnym polskim przekładzie nazwiskiem. Lazer zastępuje obcą nazwę rodzinnego miasta złodzieja nazwą polską: czytelnicy dowiadują się, że poszukiwany od czterech tygodni rabuś bankowy pochodzi z Katowic, miasta położonego około stu kilometrów od Krakowa.

Podsumowanie

Pierwsze ogniwa polsko- i anglojęzycznej serii tłumaczeniowej *Emila i detektywów* w wykonaniu „jednorazowych” tłumaczy literatury dla dzieci Lazera i Massee mimo prawie jednoczesnego ukazania się drukiem realizują radykalnie odmienne globalne strategie tłumaczeniowe, adaptacyjną i egzotyzyującą.

40 J. Adamczewski, *Mała encyklopedia Krakowa*, Kraków 1999, s. 201–203.

41 Złodziej nosi różne nazwiska: w oryginale Grundeis – Müller – Kiessling, u Lazera: Pająk – Nowak – Krzemień.

Krakowski tłumacz, wykonujący przekład dla krakowskiego wydawnictwa, rekontekstualizuje fabułę powieści i przenosi ją do bliskiego mu Krakowa, zamieniając niemieckie uwarunkowania i berlińską topografię na realia polskie, co łączy się z licznymi zmianami dotyczącymi toponimów, jak i antropimów. Amerykańska tłumaczka nakierowuje swój przekład na tekst wyjściowy. Tło wydarzeń nie ulega zmianie, zachowane zostają niemieckie nazwy własne i imiona bohaterów. Za sprawą przedmowy tłumaczki, z której można wyczytać jej niektóre założenia tłumaczeniowe, wyraźnie zaznaczona jest jej obecność. W odmienny sposób realizuje się widzialność polskiego tłumacza, która wybrzmiewa w daleko posuniętych chwytach adaptacji kulturowej. Być może obrona strategia adaptacyjna spowodowała, że przekład ten, jako reprezentujący odchodzącą kulturę tłumaczeniową akceptującą radykalne zmiany w przekładzie literatury dziecięcej, ukazywał się – w przeciwieństwie do tłumaczenia Massee – tylko w okresie przedwojennym i nie doczekał się późniejszych wznowień.

Ważnym odkryciem artykułu jest ustalenie, że w przypadku pierwszego polskiego przekładu mamy do czynienia z dwoma różnymi wersjami. W wydaniu z 1939 roku, w porównaniu z edycją z 1933, niezmienną zostaje globalna strategia tłumaczeniowa, występuje natomiast szereg interesujących przesunięć semantycznych, stylistycznych i ideologicznych. Można założyć, że przy okazji dostosowania tłumaczenia do wymogów reformy ortografii z 1936 roku przejrzano i przeredagowano tekst, nie odnotowując tego faktu w informacji wydawniczej. Rozpoznanie poczynione w niniejszym artykule pokazuje, że potrzebne są dalsze badania nad przekładami i retranslacyjnymi powieści *Emil i detektywi* oraz jej kontynuacjami w Polsce, zarówno językoznawczo-literackie, jak i historyczne. Warto analizować inne niż dotychczas wyzwania tłumaczeniowe, sproblematyzować i przetestować hipotezę retranslacyjną Bermana w odniesieniu do istniejącej serii, a także prowadzić prace komparatystyczne obejmujące porównania z wielu języków. Na uwagę zasługują nie tylko przekłady międzyjęzykowe, ale również rzadziej badane tłumaczenia wewnątrzjęzykowe (vide wspomniane „dydaktyzacje”). Na omówienie czekają również wykonane w Polsce przedwojennej przekłady *Emila i detektywów* na język jidysz. Mimo prawie stuletniej obecności młodego detektywa w Polsce, powieści o Emilu zasługują na ponowne odkrycie.

Bibliografia

- Adamczewski J., *Mała encyklopedia Krakowa*, Kraków 1999.
- Bajorek A., *Warum Berlin in Afrika liegt – befremdliche Interkulturalität. Zur polnischen Übersetzung von Erich Kästners „Emil und die Detektive“*, w: *Neue Forschungsparadigmen in der Übersetzungswissenschaft*, Hrsg. A. D. Kubacki, P. Sulikowski, Göttingen 2025, s. 183–196 (Translation Landscapes – Internationale Schriften zur Übersetzungswissenschaft, 9).
- Berman A., *La retraduction comme espace de traduction*, „Palimpsestes” (1990) no. 4, s. 1–7, <https://doi.org/10.4000/palimpsestes.596>.
- Brzoza C., *Kraków między wojnami. Kalendarium 28 X 1918–6 IX 1939*, Kraków 1998, s. 223–233.
- Emil und die Detektive*, 1931 Spielfilm, https://www.filmportal.de/film/emil-und-die-detektive_a4a93cce49f1495286c19073e0b27c67 (28.11.2024)
- Frużyńska J., *Osiemdziesiąt pięć lat z Emilem Tischbeinem*. Polska historia książek dla dzieci Ericha Kästnera – edycje, ilustracje, komentarze, „Orbis Linguarum” 48 (2018), s. 257–272.
- Gerber L., *Fourth time lucky? Retranslations of Erich Kästner’s „Emil und die Detektive”*, „Perspectives” 2024, <https://doi.org/10.1080/0907676X.2023.2282010>.
- Hałub M., *Bücher für alle von 9 bis 99. Erich Kästners kinderliterarisches Werk in Polen*, w: *Erich Kästners weltweite Wirkung als Kinderschriftsteller*, Hrsg. B. Dolle-Weinkauff, H.-H. Ewers, Frankfurt am Main 2002, s. 188–199.
- Hanuschek S., *Erich Kästner*, Reinbek bei Hamburg 2004.
- Kästner E., *Emil and the detectives*, transl. M. Masee, il. W. Trier, 2nd printing, Scholastic, New York (1930)1965.
- Kästner E., *Emil and the detectives*, transl. M. Masee, il. W. Trier, Doubleday, Garden City–New York (1930)1948.
- Kästner E., *Emil und die Detektive*, oprac. M. Heroldowa, Książnica – Atlas, Lwów–Warszawa 1935 (Biblioteczka Niemiecka. Seria 2, t. 45).
- Kästner E., *Emil und die Detektive*, revised edition L. L. Stroebe, R. J. Hofrichter, Holt, New York 1933.
- Kästner E., *Emil i detektywi*, tłum. D. Lazer, il. W. Trier, wyd. 2, Księgarnia Powszechna, Kraków [1933].
- Kästner E., *Emil i detektywi*, tłum. D. Lazer, il. W. Trier, Księgarnia Powszechna, Kraków [1939].
- Kordon K., *Die Zeit ist kaputt. Die Lebensgeschichte des Erich Kästner*, Weinheim–Basel 1994.

- Kossewska E., *Hebrajski przekład „Mitologii”. Listy Jana Parandowskiego, Dawida Lazera i Dawida Ben Guriona*, „Pamiętnik Literacki” (2018) z. 2, s. 183–207.
- Kossewska E., *Marc Chagall – Dawid Lazer. Listy*, Warszawa 2018.
- Lathey G., „What a funny name!”: *Cultural transition in versions of Erich Kästner’s „Emil and the detectives”*, w: *Turning the page: Children’s literature in performance and the media*, eds. F. M. Collins, J. Ridgman, Bern 2006, s. 115–132.
- O’Sullivan E., *Erich und die Übersetzer. Eine komparatistische Analyse der Übersetzungen von Kästners Kinderromanen*, w: *Erich Kästners weltweite Wirkung als Kinderschriftsteller. Studien zur internationalen Rezeption des kinderliterarischen Werks*, Hrsg. B. Dolle-Weinkauff, H.-H. Ewers, Frankfurt am Main 2002, s. 79–114.
- Pieciul E., *Literarische Personennamen in deutsch-polnischer Translation*, Frankfurt am Main 2003.
- Pieczonka M., *Wydawcy literatury pięknej w Krakowie w latach 1918–1939*, w: *Kraków–Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 6, cz. 1, red. J. Jarowiecki, Kraków 2003, s. 124–125.
- Ratajczak M., *Erich Kästner, „Emil i detektywi”. Zwiastun nowej jakości w literaturze dla dzieci i młodzieży*, w: *Arcydzieła literatury niemieckojęzycznej*, t. 2, red. E. Białek, G. Kowal, Wrocław 2011, s. 137–145.
- Ślowski J., *Das Problem der Übersetzung von Namen am Beispiel des Kinderromans „Emil und die Detektive” von Erich Kästner*, „Studia Translatorica” 4 (2013), s. 315–325.

